

مقاله پژوهشی: آینده‌پژوهی دادگاه‌ها در نظام قضایی ایران

ابراهیم سلطانی‌نسب^۱، امیرعباس بزرگمهر^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱

چکیده

رشته حقوق یکی از رشته‌های مهم علوم انسانی است که با آینده‌پژوهی بیشترین تجانس و ارتباط را دارد. پژوهش حاضر با هدف بررسی آینده دادگاه‌ها در نظام قضایی ایران به نگارش درآمده است. برای دستیابی به این هدف از روش‌های علم آینده‌پژوهی و ابزار پرسش‌نامه بسته استفاده شده است. از نظر موضوعی، قلمرو این تحقیق دربرگیرنده موضوعات ساختار، نحوه طرح‌ریزی و قانون‌گذاری، چگونگی تأمین منابع و دستیابی و به‌کارگیری فناوری‌های اطلاعاتی نوین در دادگاه‌های آینده در نظام قضایی ایران است. از نظر زمانی قلمرو تحقیق از دی ۱۳۹۷ تا دی ۱۳۹۹ را دربرمی‌گیرد. پژوهش پیش‌رو از نوع تحقیقات کاربردی است. داده‌های به‌دست‌آمده از طریق پرسش‌نامه به کمک روش تحلیل محتوای کیفی، مورد تحلیل قرار گرفته است. نتایج بررسی‌ها نشان داد؛ اولویت همه شاخص‌های یکسان پرسش‌نامه از نظر تأثیرگذاری باهم تفاوت معناداری دارند و ترتیب اولویت هریک از ابعاد مورد آزمون از سوی جامعه آماری بعد «اصلاح فرایندی»، «نظارتی»، «ساختاری و تشکیلاتی»، «نوآوری و فناوری»، «نیروی انسانی و انگیزشی رفاهی»، «تقنینی» و «علمی و پژوهشی» است.

کلیدواژه‌ها: رشته حقوق، آینده‌پژوهی، دادگاه‌ها، عدالت مطلوب، نظام قضایی ایران.

۱. دکتری حقوق خصوصی دانشگاه عدالت saeedsoltaninasab@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شمال و رئیس گروه حقوق دانشگاه عدالت.

۱. مقدمه

رشته حقوق، آمیخته‌ترین رشته از زیرشاخه‌های علوم انسانی با آینده‌پژوهی است؛ زیرا مبنای همه توافقات حقوقی برای رفع مشکلات آتی و پیش‌بینی اختلافات و ارائه راه‌حل آن‌ها در آینده است. بشر طی سالیان متمادی به‌نوعی آینده‌نگری در روابط حقوقی خود دست‌یافته، اما به دلیل اشتغال بیش از حد متولیان این رشته به رفع مشکلات عدیده روزمره مردم، پرداختن به حوزه آینده‌پژوهی در رشته حقوق مغفول واقع مانده است. علاوه بر این، مقوله آینده‌پژوهی نیز به‌عنوان یکی از علوم نوپدید به‌تازگی وارد عرصه علمی کشور شده و این امر توجه به آینده‌پژوهی از منظر حقوقی را بیش‌ازپیش ضروری می‌نماید.

با پیشرفت روزافزون علوم در دنیای جدید و تحولات پیش‌رو و تغییر روابط بین اشخاص حقیقی و حقوقی متأثر از تغییرات تکنولوژیکال، نوع برهم‌کنش‌های حقوقی نیز تغییر پیدا کرده است. بنابراین به نظر می‌رسد می‌بایست به‌نظام حقوقی و قضایی آینده ایران اسلامی از منظر آینده‌پژوهانه نگاهی ویژه نمود تا ضمن گشودن دریچه‌ای نو به منظر حقوقدانان، قضات کشور، آن‌ها را برای یک جهش همه‌جانبه و تغییر رویکرد در بررسی و رسیدگی به مسائل حقوقی آینده ایران اسلامی آماده ساخت؛ چرا که اگر نظام حقوقی و قضایی کشور از روند رو به تزاید پیشرفت عقب بماند، نمی‌تواند در آینده پاسخگوی نیازهای حقوقی جامعه باشد و در نتیجه دچار غافلگیری راهبردی خواهد شد. از این‌رو هدف اصلی پژوهش حاضر این است که: «دادگاه‌های آینده در نظام حقوقی ایران چگونه خواهند بود؟» جهت پاسخگویی به این مسئله و چگونگی آن از روش‌های علم آینده‌پژوهی استفاده خواهیم کرد.

۲. مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

۲-۱. پیشینه‌شناسی تحقیق

با مطالعه کتب، متون آینده‌پژوهی و حقوقی و جستجو در پایگاه‌های اینترنتی متوجه می‌شویم که تحقیق مدونی با موضوع پژوهش حاضر در داخل کشور صورت نگرفته است؛ این بدان علت است که:

(۱) آینده‌پژوهی علمی نوپا در جهان و جدیدالورود به ایران است (قاسمی حاکم، ۱۳۹۵)؛

(۲) تاکنون بین دانش‌آموختگان رشته آینده‌پژوهی و حقوق تعاملات چندانی وجود نداشته است.

سال ۱۳۹۵ فراخوانی برای همایش «آینده‌پژوهی و آینده‌نگاری قضایی در چشم‌انداز ۱۴۰۴» توسط معاون راهبردی قوه قضاییه برگزار شد که با وجود تعیین محورهای مختلف در این فراخوان، موضوعی تحت عنوان آینده‌پژوهی دادگاه‌ها در نظام قضایی ایران وجود نداشت. علی‌رغم برگزاری نشست‌های متعدد با عنوان «آینده‌پژوهی قضایی» در برخی از دانشگاه‌ها، نتایج این نشست‌ها به‌صورت نظام‌مند انتشار

نیافته است. در فصلنامه «تحولات قضایی» برخی از نتایج تحولات سیستم قضایی سایر کشورها همچون اتحادیه اروپا، استرالیا، کانادا و... طی مقالات ترجمه‌شده به چاپ رسیده است. (تحولات قضایی، ۱۳۹۶ الف؛ تحولات قضایی، ۱۳۹۶ ب؛ تحولات قضایی، ۱۳۹۷) پس از پیگیری موضوع تحقیق در سایت‌ها و منابع خارجی به مقالاتی با عنوان «دادگاه‌های آینده و دادگاه‌های آنلاین و موضوعاتی از این قبیل برمی‌خوریم.^۱ اغلب این مقالات نسبت به ارائه پیشنهادی نوآورانه به منظور ایجاد تحول در سیستم قضایی و دادگاه‌ها و نحوه ارائه خدمات بهتر به جامعه هدف اقدام کرده‌اند. در تحقیق حاضر برخی از این موارد را بیان خواهیم کرد.

۲-۲. مفهوم‌شناسی تحقیق

۲-۲-۱. آینده‌پژوهی

آینده‌پژوهی، برابر عبارت لاتین «Futures Study» است. واژه جمع Futures به این دلیل استفاده شده است که با بهره‌گیری از طیف وسیعی از روش‌ها و به‌جای تصور «تنها یک آینده»، به گمانه‌زنی‌های نظام‌مند و خردورانه، در مورد نه‌تنها «یک آینده» بلکه «چندین آینده متصور» مبادرت می‌شود (بهرزولک، ۱۳۹۳). آینده‌پژوهی، تلاش‌هایی است که با جستجوی منابع، الگوها، و عوامل تغییر یا ثبات، به تجسم آینده‌های بالقوه و برنامه‌ریزی برای آن‌ها می‌پردازد. آینده‌پژوهی، بازتاب‌دهنده چگونگی زایش واقعیت «فردا» از دل تغییر (یا ثبات) «امروز»، است (میرشکاری، ۱۳۹۴).

مقصود از آینده‌پژوهی در این پژوهش، بررسی ابعاد دادگاه‌های آینده در نظام حقوقی ایران و ارائه پیشنهادات بدیع و نوآورانه در حوزه دادگاه‌ها با استفاده از روش‌های آینده‌پژوهی از جمله روش چشم‌اندازسازی به منظور کمک به ایجاد ادبیات آینده‌پژوهی حقوقی و قضایی با همکاری پژوهشگران حوزه حقوق و آینده‌پژوهی است.

۲-۲-۲. دادگاه‌ها

۲-۲-۲-۱. معنای لغوی دادگاه

در لغت‌نامه دهخدا دادگاه به معنی محکمه، دارالعدل و جای انصاف آمده است. دادگاه یعنی جایی که به داد مظلومان رسند. آنجا که حق از باطل تمیز دهند و مظلوم از ظالم بیرون آرند. آنجا که حق

1. Some of the topics were as follows:

- ❖ Judicial foresight as a part of Governmental foresight, Foresight and the law servitudes, Law scenarios to 2030 & Courts of the future,

مظلوم از ظالم ستانند (دهخدا، ۱۳۱۰). به دیگر بیان، دادگاه یک نهاد حکومتی، دارای صلاحیت رسیدگی به اختلافات قضایی اشخاص حقیقی و حقوقی و اجرای عدالت بر حسب قانون است.

۲-۲-۲-۲. دادگاه در اصطلاح

در اصطلاح دادگاه عبارت است از: نهادی که توسط قانون برای اجرای عدالت توسط قاضی یا قضات، تأسیس شده است (فرهنگ لغت حقوق، آکسفورد^۱، ۲۰۱۴). دادگاه مجموعه‌ای است که غالباً به‌عنوان یک نهاد دولتی یا حکومتی، دارای صلاحیت رسیدگی به اختلافات حقوقی بین طرفین و اجرای عدالت در امور مدنی، کیفری و اداری مطابق با قانون است. در همه نظام‌های حقوقی، دادگاه‌ها مرجع اصلی حل اختلاف هستند و همه افراد توانایی دارند که ادعاهای خود را به دادگاه معرفی کنند. در این پژوهش مراد از دادگاه‌ها به معنی عام کلمه مراجع قضایی است و به معنی اخص کلمه عبارت است از؛ کلیه دادگاه‌های عمومی، انقلاب، تجدیدنظر، دیوان عالی کشور و سایر مراجع قضایی و شبه قضایی که به‌موجب قانون و تحت اشراف قوه قضاییه موظف به رسیدگی به ترافعات و اختلافات میان اشخاص حقیقی و حقوقی می‌باشند.

۲-۲-۳. نظام قضایی ایران

۱-۲-۳-۲. نظام قضایی در لغت

نظام قضایی در لغت مجموعه ساختارها و تشکیلاتی است که وظیفه آن تمشیت و تنسيق امور مربوط به قضا و قضاوت در کشور است. نظام قضایی ج.ا.ایران بر اساس قانون اساسی و قوانین عادی که تاکنون تصویب و به‌مورد اجرا گذاشته شده، این حق را برای شهروندان ایرانی و ساکنان کشور ایران قائل است که بتوانند هر نوع شکایت را از هرکس و در هر مورد به مرجع قضایی اعلام نمایند و آن مرجع صالح بر اساس تشریفات و آیین دادرسی که از قبل تنظیم و تصویب شده، با رعایت اصول عادلانه رسیدگی و حکم صادر کند.

۲-۲-۳-۲. نظام قضایی در اصطلاح

نظام قضایی در اصطلاح یعنی «قوه قضاییه»، که یکی از سه رکن حکومت در نظام‌های مبتنی بر اصل تفکیک قوا است. طبق اصل ۱۵۷ قانون اساسی ج.ا.ایران، نظام قضایی متمرکز است و ریاست این قوه به عهده یکی از مجتهدان عادل، آگاه به امور قضایی، مدیر و مدبر است که از سوی مقام

معظم رهبری به مدت ۵ سال به این سمت منصوب می‌شود. سازمان قضایی ج.ا.ایران براساس قانون اساسی است. براساس اصل ۱۵۶ قانون اساسی نیز قوه قضاییه ج.ا.ایران، قوه‌ای است مستقل که پشتیبان حقوق فردی و اجتماعی و مسئول تحقق بخشیدن به عدالت در ایران است.

۳. روش‌شناسی تحقیق

روش مورد استفاده در این پژوهش، «آمیخته اکتشافی» است. در طرح‌های تحقیق آمیخته اکتشافی، پژوهشگر درصدد زمینه‌یابی درباره «موقعیت نامعین» است. به همین منظور ابتدا به گردآوری داده‌های کیفی می‌پردازد. انجام این مرحله او را به توصیف جنبه‌های بی‌شمار پدیده هدایت می‌کند. با استفاده از این شناسایی اولیه، امکان صورت‌بندی فرضیه‌ها درباره بروز پدیده مورد مطالعه فراهم می‌شود. در مرحله بعد پژوهشگر می‌تواند از طریق گردآوری داده‌های کمی، فرضیه‌ها را مورد آزمون قرار دهد (آکادمی تحلیل آماری، ۱۳۹۹).

طبق اهداف اعلام‌شده، داده‌های مورد استفاده در این تحقیق به دو صورت کمی و کیفی هستند. برای دستیابی به اطلاعات مورد نیاز با استفاده از مطالعه اسناد موجود در زمینه موضوع پژوهش، از روش فیش‌برداری استفاده شد؛ فیش‌ها پس از تنظیم، طبقه‌بندی شده و داده‌ها به صورت مضمونی کدگذاری شدند. سپس متغیرها و مضامین به دست آمده در قالب پرسش‌نامه بسته در معرض قضاوت گروه نخبگان حدوداً ۶۰ نفره قرار می‌گیرد و نتایج حاصله تحلیل خواهد شد. نظر به اینکه در پژوهش حاضر از میان روش‌های مرسوم آینده‌پژوهی، از روش «چشم‌اندازسازی» بهره خواهیم جست، نتایج به دست آمده از تحلیل داده‌ها در تدوین بیانیه چشم‌انداز مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

پژوهش حاضر از نوع آمیخته است که با بررسی اسناد بالادستی قانونی و قضایی و مرور ادبیات تحقیق، ابتدا شاخص‌های دادگاه‌های مطلوب آینده احصاء و سپس با جلب نظر خبرگان متغیرهای پژوهش از میان متغیرهای متعدد انتخاب و بر اساس سؤالات تحقیق نسبت به طراحی پرسش‌نامه بسته اقدام شد. پس از تهیه پرسش‌نامه و توزیع و جمع‌آوری داده‌ها، نتایج حاصله در قالب بیانیه چشم‌انداز مورد استفاده قرار می‌گیرد.

جامعه آماری این تحقیق خبرگان حقوقی، مدیران، وکلای دادگستری، کارکنان قضایی، قضات و اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها در رشته حقوق هستند. روش نمونه‌گیری در این پژوهش

به صورت هدفمند است و حجم نمونه حدوداً ۶۰ نفر از جامعه آماری است که متناسب با موضوع پژوهش انتخاب شده‌اند.

همان‌طور که بیان شد روش مورد استفاده در این پژوهش آمیخته بوده و اطلاعات جمع‌آوری شده از فیش‌ها پس از طبقه‌بندی گدگذاری شده و متغیرهای مورد نظر احصاء و جهت ارزیابی در قالب پرسش‌نامه بسته کمی در معرض قضاوت جامعه نخبگان قرار گرفت. نظر به اینکه از میان روش‌های موجود آینده‌پژوهی، از روش چشم‌اندازسازی در تحلیل داده‌ها و نتیجه‌گیری استفاده می‌کنیم، نتایج حاصله به صورت بیانیه چشم‌انداز متبلور خواهد شد.

۴. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. یافته‌های تحقیق

۴-۱-۱. چشم‌اندازسازی برای دادگاه‌های آینده

چشم‌اندازسازی نوعی روش هنجاری کیفی است که می‌تواند تصمیم‌گیران امروز را به تغییر فردا تشویق کند. چشم‌انداز تصویری آرمانی از فرداست که آن را بر اساس واقعیت‌های پرداخته‌اند و باید به سمت تحقق آن حرکت نمود. این روش اساساً با شناخت آینده مطلوب ارتباط می‌یابد. شاید این روش را بتوان بهترین شیوه برای ترسیم آینده بهتر عنوان کرد. چشم‌انداز بهترین ابزار ایجاد وفاق در جامعه به‌شمار می‌آید. وفاق و انگیزش ناشی از یک چشم‌انداز فی‌نفسه می‌تواند فضا را برای تحقق آینده‌ای بهتر آماده کند. به اعتقاد آینده‌پژوهان، چشم‌انداز عبارت است از: «بیان متقاعدکننده‌ای از آینده مطلوب جامعه یا سازمانی که می‌خواهد آن آینده را خلق نماید» (الوانی، ۱۳۷۴).

برای خلق یک چشم‌انداز باید از ۵ مرحله عبور کنیم:

- (۱) شناسایی موضوعات و مسائل،
- (۲) بررسی دستاوردهای گذشته،
- (۳) مشخص نمودن امیدها و خواسته‌های ما از آینده،
- (۴) شناسایی اهداف قابل‌اندازه‌گیری،
- (۵) شناسایی منابع مورد نیاز برای دستیابی به این اهداف (سروری، ۱۳۹۰).

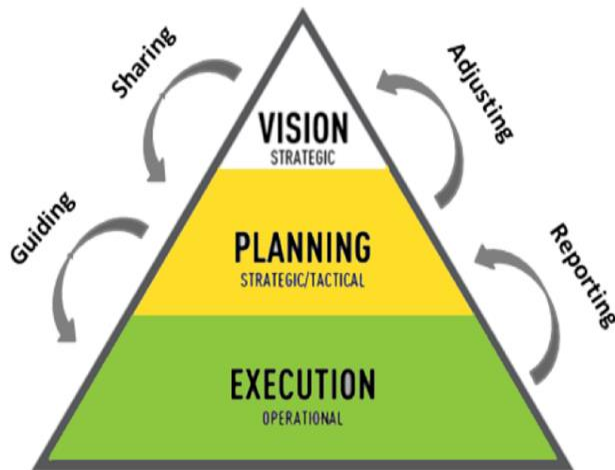
برای خلق چشم‌انداز ابتدا باید حوادث گذشته و وضع فعلی را بازبینی کرده و سپس به ترسیم چشم‌انداز آینده بپردازیم. در نهایت امر، باید راه‌های ویژه رسیدن به این آینده مطلوب را مشخص کرد.

۱-۱-۱-۴. چستی و چگونگی چشم‌انداز

واژه «ویژن»^۱ یا چشم‌انداز این‌گونه معنا شده است: «فضایی که آن را از موقعیتی خاص می‌توان دید، ایده یا تصویری در ذهن، رؤیا یا تجربه‌ای این‌چنینی، به‌خصوص از نوع مذهبی، توانایی تفکر درباره برنامه‌ای در آینده». از این معنا می‌توان چنین نتیجه گرفت که در اصطلاح لغوی، یکی از عناصر اصلی چشم‌انداز «تصویری از آینده» است. در ادبیات آینده‌پژوهی نیز تعاریف متعددی درباره چشم‌انداز وجود دارد که بر «تصویری از آینده» تأکید دارد، برخلاف رویکرد سنتی، چشم‌انداز، آینده‌ای نیست که باید پیش‌بینی شود، بلکه فردایی است که باید خلق شود. به بیان دیگر، چشم‌انداز به معنای تصویری مثبت از آینده مطلوب، تصویری از اینکه آینده باید چگونه باشد، است. بنابراین، چشم‌انداز در دادگاه‌های آینده نیز عبارت است از: «تصویر مطلوب و آرمان دست‌یافتنی از دادگاه‌ها در یک افق زمانی معین بلندمدت، متناسب با ارزش‌های اساسی و اهداف بنیادین» (بهروزلک، ۱۳۹۳: ۱۴۵). ویژگی‌های چشم‌انداز عبارت‌اند از:

- ❖ مقصد مشخص و روشنی را به جامعه هدف و مردم نشان دهد؛
- ❖ تصویری از آینده مطلوب دادگاه‌ها ارائه نماید؛
- ❖ یکپارچه و جامع باشد؛
- ❖ محرک و برانگیزاننده نیروها باشد.

شکل شماره ۱. ویژگی‌های چشم‌انداز

مدل چشم‌اندازسازی ارگون (CDS)، چشم‌اندازسازی در شهرسازی، انجمن برنامه‌ریزی آمریکا

۲-۱-۱-۴. مراحل تدوین چشم‌انداز

درباره فرایند تدوین چشم‌انداز، اختلاف‌نظر جدی میان آینده‌پژوهان وجود دارد. در این گفتار برای دستیابی به مدل چشم‌انداز در دادگاه‌ها، نگاهی خواهیم داشت به مراحل مختلفی که از سوی نویسندگان آینده‌پژوه مطرح شده است. در این پژوهش از بین مدل‌های چشم‌انداز، بر ترکیبی از مدل «مارتالیزی» و «ادوارد لیندامن» تأکید می‌شود. با بهره‌گیری از مدل‌های لیزلی و لیندامن، فرآیند مدون ساختن چشم‌انداز به مانند یک روش در بررسی آینده دادگاه‌ها در چهار مرحله انجام می‌شود:

➤ مرحله اول: تعیین ارزش‌ها و اهداف بنیادین

چشم‌انداز مطلوب، نیازمند اندیشیدن فراتر از ظرفیت‌های موجود (پیمایش محیطی) است؛ چرا که چشم‌انداز هرگز از وضع موجود حادث نمی‌شود؛ بلکه از جهان‌بینی محوری به‌دست می‌آید و جهان‌بینی محوری را طلب می‌کند. جهان‌بینی محوری از آن‌جهت اهمیت اساسی دارد که همواره پایدار است، و هویت جامعه و نظام حقوقی را شکل می‌دهد. این جهان‌بینی از دو بخش تشکیل شده است:

❖ بخش اول: ارزش‌های اساسی

چشم‌انداز مطلوب، محصول ارزش‌هاست؛ و از پیمایش محیطی به‌دست نمی‌آید. هرچند ارزش به معنای «اندیشه و تصورات از آنچه یک فرهنگ خاص به‌عنوان خوب یا بد، توجه دارد»، است؛ اما مراد از «ارزش» در چشم‌انداز نظام دادگاه‌های آینده، ارزش‌های اساسی است. ارزش‌های اساسی، اصول و باورهایی هستند که نظام قضایی را هدایت می‌کنند و بخش مهمی از هویت جامعه را شکل می‌دهند. بنابراین، ارزش‌ها یک راهنما برای کنش ارائه می‌دهند؛ و هدایت نظام قضایی از طریق ارزش‌ها انجام می‌گیرد. ویژگی‌های اصلی ارزش‌های اساسی که در چشم‌انداز شناخته می‌شود، عبارت‌اند از:

الف. ارزش‌های اساسی فراگیر هستند:

از جمله تلقی‌های نادرستی که نسبت به ارزش‌های اساسی شکل‌گرفته، می‌توان به گونه، گونه کردن «ارزش‌های اساسی به‌عنوان خطوط قرمز» نسبت به حوزه‌های مختلف اشاره کرد. واقعیت آن است که ارزش‌های اساسی از حیث کمی کمتر از آن هستند که بتوان آن‌ها را در چندین دسته متفاوت قرار داد و کلی‌تر از آن‌اند که بتوان آن‌ها را مختص به سنخ خاصی از فعالیت‌ها در نظر گرفت.

ب. ارزش‌های اساسی به شکل قانون در می‌آیند:

ارزش‌های موجود در هر نظام حقوقی و قضایی با توجه به «حساسیت» و «اهمیتی» که دارند، به دست دولتمردان و توده‌های مردمی، به کسوت قانونی درمی‌آیند. بنابراین، این گمان که ارزش‌های اساسی اموری فراقانونی هستند که بر نظام حقوقی تحمیل می‌شوند، باطل است. به عبارت دیگر، ارزش‌های اساسی از ارزش قانونی برخورداراند. این ارزش‌ها می‌توانند از جهت شناختی، ریشه در باورها و معتقدات ما داشته باشند؛ اما تا زمانی که این «باور» و «اعتقاد»، ردای قانون بر تن نکنند، ارزش‌های اساسی نخواهند بود (کالینز و پوراس، ۱۳۸۳).

برای مثال در ج.ا.ایران التزام به ارزش‌های اسلامی از جمله «ارزش‌های اساسی» است که نقض آن از سوی هر فرد و گروهی به شدت محکوم می‌شود. این امر، ریشه در معرفت دینی ما دارد و به‌عنوان یک مسلمان که دیدگاه دینی امام خمینی^(ره) از اسلام سیاسی را پذیرفته است، ضرورت وجودی آن را نمی‌توانیم منکر شویم. اما همین اعتقاد چون در قالب «قانون اساسی» مطرح می‌شود، صبغه اجرایی یافته و مبنای عمل قرار می‌گیرد؛ حال‌آنکه تا پیش از آن، خود این اعتقاد به‌عنوان یک موضوع مورد اختلاف- در اوایل انقلاب اسلامی- مطرح بود.

تدوین چشم‌انداز مطلوب، نظام سیاسی را در خصوص ارزش‌های اساسی با سؤالاتی مواجه می‌کند که با این سؤالات می‌توانیم ارزش‌های اساسی را از سایر مفاهیم جدا کنیم:

۱. آیا نظام قضایی آماده است ارزش‌های اساسی را تا یکصد سال صیانت کند؟
۲. چنانچه ارزش‌ها موجب خسارت شود، آیا نظام قضایی آن را حفظ می‌کند؟
۳. اگر مسئولین دیگری بر مسند امور قضایی کشور قرار گیرند، آیا نظام قضایی باز از این ارزش‌ها صیانت می‌کند؟

۴. اگر به توسعه قضایی و... دست یافتیم، آیا نظام قضایی به ارزش‌ها پای‌بند می‌ماند؟

۵. آیا این ارزش‌ها به آیندگان متخصص در حوزه حقوق و قضا و دیگران نیز توصیه می‌شود؟ با پاسخ به سؤالات فوق، در پی تبیین ارزش‌های اساسی هستیم. این ارزش‌ها راهنمای اصلی چشم‌انداز در مورد دادگاه‌ها است.

پ. ارزش‌های اساسی در ج.ا.ایران

از میان ارزش‌های مختلف، دو مؤلفه «جمهوریت» و «اسلامیت» به‌منزله ارزش‌های اساسی قابل طرح است. در ج.ا.ایران، جمهوریت به معنای تکیه به آرای مردم، جایگاه اساسی دارد. امام خمینی^(ره) می‌فرماید:

«از حقوق اولیه هر ملتی است که باید سرنوشت و تعیین شکل و نوع حکومت خود را در دست داشته باشد» (صحیفه امام، جلد ۴: ۳۶۷).

لذا حق اولیه مردم آن است که درباره حکومت خویش تصمیم بگیرند و حکومت، زمانی حق استفاده از قدرت را دارد که این حق را به نیابت از مردم عمل نماید. از ابتکارات امام خمینی^(ره) در مورد جمهوریت، ترکیب آن با اسلام بوده است.

مقام معظم رهبری در تفسیر «جمهوریت» بر این باور است که؛ جمهوری اسلامی یک مرگب انضمامی نیست تا عده‌ای طرفدار جمهوریت و عده‌ای دیگر طرفدار اسلامیت باشند؛ بلکه جمهوری اسلامی، یک هویت است و آن جمهوری‌ای است که خداوند آن را معتبر نموده است. جمهوریت، یک فرمان الهی است. از سوی خداوند دستور داده شده که باید به رأی مردم مراجعه شود. براین اساس، ایشان، اندیشه «حکومت مردم‌سالار نمی‌تواند حکومت دینی باشد و یا حکومت دینی نمی‌تواند حکومت مردم‌سالار باشد» را یک مغالطه دانسته و تصریح می‌کنند؛ حکومت اسلامی، حکومت مردمی نیز می‌تواند باشد.

❖ بخش دوم؛ اهداف بنیادین

اهداف بنیادین که دلیل وجودی تشکیل حکومت هستند، از ارزش‌های اساسی اقتباس می‌شوند. در واقع، اهداف اساسی را تنها در پاسخ «چرا» می‌توان پیدا کرد؛ لذا هنگام تدوین چشم‌انداز دادگاه‌ها، پرسش‌های پیش‌گفته را در برابر این پرسش می‌گذاریم «چرا این برای شما مهم است»؟

➤ مرحله دوم: پویش منابع و پیمایش محیطی

نگاشت چشم‌انداز دادگاه‌ها، با پویش منابع و سنجش محیطی شروع می‌شود. ترسیم دقیق وضع موجود نظام قضایی اجازه می‌دهد تا بدانیم برای دستیابی به وضعیت مطلوب دادگاه‌ها باید چه تغییراتی ایجاد کنیم. برای مثال در پویش محیطی نظام قضایی کشور، باید منابع و محیط (دوره‌های سی ساله) مورد بررسی قرار گیرد. منابع و اسناد بالادستی کشور عبارت‌اند از:

- ❖ قانون اساسی،
- ❖ سند چشم‌انداز،
- ❖ اندیشه‌های حقوقی و قضایی امام خمینی^(ره) و مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) در حوزه نظام قضایی.

سپس باید نظام قضایی را به برهه‌های مهم تقسیم نموده و در هر یک از برهه‌ها، فرازوفرودهای نظام قضایی و تحولات مربوط به دادگاه‌ها را مورد بررسی قرار داد. برای ترسیم چشم‌انداز در پویای منابع و پیمایش محیطی، با پرسش‌هایی روبه‌رو هستیم که پاسخ به آن‌ها در تدوین چشم‌انداز ضروری است:

- ❖ برای ترسیم چشم‌انداز چه اندازه منابع در حوزه دادگاه‌ها داریم؟
- ❖ آیا تعریف همگونی از مفاهیم قضایی در منابع و محیط موجود است؟
- ❖ روندها و رویدادهای تأثیرگذار بر چشم‌انداز کدام هستند؟

نظر به اهمیت شناسایی روندها و رویدادها در نگاشت چشم‌انداز در نظام قضایی به تبیین آن‌ها خواهیم پرداخت.

(۱) روندهای مؤثر بر چشم‌انداز

روندها، تغییرات منظم در داده‌هاست؛ که از گذشته شروع و تا حال ادامه می‌یابد. برای اندیشیدن به آینده، با این پرسش اساسی روبه‌رو هستیم که اکنون، چه تحولی در جریان است که اهمیت آن، مدت‌ها به‌عنوان یک روند، باقی مانده و بر چشم‌انداز تأثیرگذار است؟ خاستگاه روندها، «ایده‌ها» هستند. پس از شناسایی «ایده‌ها» و «روندها» می‌بایست به این نکته توجه داشت که آیا آن‌ها منجر به تقویت چشم‌انداز می‌شوند تا بر آن‌ها تأکید شود و یا منجر به تضعیف چشم‌انداز می‌گردند تا سیاست‌ها بر تضعیف آن‌ها متمرکز شوند. بعد از احصاء ایده‌ها و پیشران‌های روند، تحلیل آثار روند بسیار اهمیت دارد.

(۲) رویدادهای تأثیرگذار بر چشم‌انداز

رویدادها، ضد روند هستند. روندها، تغییرات دائمی در جریان زمان بوده و قاعده‌مند هستند؛ اما رویدادها دگرگونی‌هایی هستند که به فوریت اتفاق می‌افتند و قاعده‌مند نیستند. این امور به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم می‌تواند بر چشم‌انداز تأثیرگذار باشد.

تأثیر رویداد بر روند به روش «تحلیل تأثیر بر روند» یا «تأثیر متقاطع» شهرت دارد. مهم‌ترین حسن این روش آن است که آینده‌پژوه را وادار می‌کند تا به‌طور جدی به روابط متقابل متغیرهای انتخاب‌شده، بیندیشد. بنابراین، در «تحلیل تأثیر بر روند» می‌بایست علاوه بر شناسایی روندها، رویدادهای تأثیرگذار بر روند چشم‌انداز تعیین و میزان تأثیر آن‌ها مشخص گردد.

➤ مرحله سوم: آینده تصویر شده

پس از پیمایش محیطی و شناخت ارزش‌ها و اهداف بنیادین، می‌بایست برای افزایش تحقق چشم‌انداز، با ترسیم آینده، هویتی ایجاد شود که در جامعه هدف رسوخ کند. این آینده تصویر شده از دو مؤلفه تشکیل می‌شود: (۱) اهداف پرمخاطره و (۲) توصیف شفاف.

الف) اهداف پرمخاطره و متهورانه برای ۱۰ تا ۳۰ سال (BHAG)

«کالینز و پوراس»، این نوع اهداف را اختصاراً بی‌هگ (هدف بزرگ سخت متهورانه) نامیدند. این اهداف ضمن تعیین سمت‌وسوی بلندمدت، نشان می‌دهند که نظام سیاسی درصدد چه اقداماتی است. اهداف متهورانه دارای چهار کار مأموریت با اهمیت در چشم‌انداز نظام قضایی است:

- (۱) نقش الگودهی: ایجاد آرمان‌شهر در صورت تحقق چشم‌انداز.
- (۲) ارائه یک الگوی مهم در مفاهیم قضایی در مقابل الگوهای دیگر مکاتب قضایی.
- (۳) تحول درونی اهداف: ایجاد تحول در هدف و تبدیل به مقوله‌ای تازه.
- (۴) آماج: با تقسیم اهداف بنیادین به مؤلفه‌های قابل انجام، به اهداف عینی، آماج، گام‌ها (اجزای بسیار کوچک) و نقشه راه هستند که بین بخش‌های مختلف تقسیم می‌شوند (کالینز و پوراس، ۱۳۸۳).

ب) توصیف شفاف

دومین مؤلفه آینده تصویر شده، توصیف شفاف از جایی است که نظام قضایی با اهداف متهورانه، می‌خواهد برسد. در این بخش می‌بایست چشم‌انداز از کلمات و واژه‌ها، به توصیفی ملموس برای جامعه هدف و نخبگان حقوقی و قضایی تبدیل شود.

➤ مرحله چهارم؛ برنامه اقدام: چالش‌ها و راهکارها

در این بخش از فراشد چشم‌انداز به «اقدام» می‌رسیم. باتوجه به نظام قضایی مطلوب، چه اقداماتی می‌بایست صورت پذیرد تا وضع موجود به تحقق آینده مطلوب کمک کند و این اقدامات برای رسیدن از وضع موجود به وضع مطلوب با چه مشکلاتی روبه‌رو است؟ «اقدام» در چشم‌انداز دو معنا دارد:

- (۱) اجرای راهبردهایی که نظام سیاسی برگزیده است.
- (۲) اقدام شامل استراتژی‌ها و تاکتیک‌ها برای تحقق اهداف بلندمدت (BHAG) است.

استراتژی‌ها به این پرسش پاسخ می‌دهند: «نظام قضایی چگونه به هدف‌های بلندمدت چشم‌انداز دادگاه‌های مطلوب دست می‌یابد؟» (رحیم‌زاده، ۱۳۸۹).

۲-۱-۴. بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده

اگرچه اقتضای تهیه یک سند چشم‌انداز مشارکت گروه اصلی شرکت‌کننده، متشکل از نمایندگان حوزه‌های کلیدی سازمان است و می‌بایست این گروه در یک محیطی آرام والاترین ارزش‌ها و آرمان‌هایش را به اشتراک بگذارد. مؤلفه‌های بالقوه نشست چشم‌انداز عبارت‌اند از:

(۱) شناخت آینده‌های بالقوه،

(۲) قرار گرفتن در فضای بلندپروازانه،

(۳) تعیین هدف‌های جسورانه

(۴) شناسایی گام‌های بعدی.

ما در این پژوهش به‌منظور ترسیم یک چشم‌انداز مطلوب از آینده دادگاه‌ها در نظام حقوقی ایران با استفاده از فرمایشات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) و قوانین بالادستی و سیاست‌های کلی نظام در بخش قضا و ادبیات پژوهش حاضر، اقدام به ارائه یک بیانیه چشم‌انداز می‌نماییم تا تصویری از دادگاه‌های مطلوب آینده در کشور را ترسیم کنیم. این تصویر می‌تواند مدلی برای تدوین بیانیه‌های چشم‌انداز مشابه در سایر دستگاه‌ها باشد. اسناد بالادستی مربوطه جهت استفاده در بیانیه چشم‌انداز عبارت‌اند از:

اول. قانون اساسی ج.ا.ایران (فصل یازدهم)؛

دوم. سیاست‌های کلان قضایی کشور ابلاغی مقام معظم رهبری مصوب ۱۳۸۱ مجمع تشخیص مصلحت نظام؛

سوم. قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج.ا.ایران؛

چهارم. متن حکم انتصاب رئیس قوه قضاییه؛

پنجم. سند امنیت قضایی ابلاغی رئیس قوه قضاییه.

حال به‌منظور تعیین شاخص‌های موردنظر در تدوین بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌ها، اهم شاخص‌های اسناد بالادستی را احصاء نموده تا برای وزن‌دهی هر یک از شاخص‌های مذکور آن‌ها را به قضاوت خبرگان بگذاریم. پس از احصاء شاخص‌ها از اسناد بالادستی و تلخیص موارد مشابه، نسبت به اولویت‌بندی آن‌ها تحت عنوان متغیرهای پرسش‌نامه با نظر گروه خبرگی، اقدام و منطبق با سؤالات پژوهش به تهیه و توزیع پرسش‌نامه تحقیق اقدام می‌کنیم.

۳-۱-۴. روایی و پایایی ابزار گردآوری داده‌ها

۳-۱-۴-۱. روایی پرسش‌نامه

قبل از اطمینان نهایی به ابزارهای اندازه‌گیری و استفاده از آن‌ها در مرحله اصلی جمع‌آوری داده‌ها ضروری است پژوهشگر از طریق شیوه‌های علمی، اطمینان لازم را به روا بودن به‌کارگیری ابزار موردنظر و اعتبار آن پیدا کند. منظور از روایی آن است که؛ «آیا ابزار اندازه‌گیری می‌تواند ویژگی که ابزار برای آن طراحی شده را سنجش نماید یا خیر؟». روایی از آن جهت اهمیت دارد که سنجش‌های نامناسب هر پژوهش علمی را بی‌ارزش و ناروا می‌سازد (جوانمردی، ۱۳۸۹: ۵۳).

روایی منطقی پرسش‌نامه‌ها از دو جنبه؛ «روایی ظاهری» و «محتوایی» به جهت روشن و بدون ابهام بودن گویه‌ها و همچنین کفایت کمیت و کیفیت آن‌ها توسط خبرگان، صاحب‌نظران و اساتید دانشگاه‌ها تأیید گردید. به‌منظور بررسی روایی شاخص‌های پرسش‌نامه ابتدا یک نمونه ۶۰ موردی بین جامعه هدف، توزیع و جمع‌آوری گردید که ۵۱ پرسش‌نامه تکمیل شده، دریافت شد.

پس از دسته‌بندی داده‌ها به کمک فن تحلیل عاملی، میزان روایی ابعاد پرسش‌نامه مورد بررسی قرار گرفت. در این فن چنانچه بار عاملی هر گویه کمتر از میزان ۰/۴ به‌دست آید، نشان‌دهنده روایی پایین گویه است. نتایج به‌صورت کلی در جدول‌های زیر آمده است.

جدول شماره ۱. بررسی روایی پرسش‌نامه‌های تحقیق				
ردیف	پرسش‌نامه	میزان پراکنندگی Variance	ارزش پرسش‌نامه Cumulative	درصد ارزش پرسش‌نامه
۱	ساختاری و تشکیلاتی	۴/۶۹۶	۷۶/۰۲۴	حدود ۷۶٪
۲	نیروی انسانی	۵/۶۷۵	۷۵/۳۳۴	حدود ۷۵٪
۳	انگیزشی و رفاهی	۵/۶۶۷	۷۸/۹۳۴	حدود ۷۹٪
۴	فرایندی	۱۲/۰۲۲	۷۳/۱۵۱	حدود ۷۳٪
۵	تقنینی	۹/۴۵۴	۷۱/۲۵۵	حدود ۷۱٪
۶	علمی و پژوهشی	۵/۲۷۷	۷۵/۹۲۱	حدود ۷۶٪
۷	نوآوری و فناوری	۷/۹۳۳	۶۶/۷۶۸	حدود ۶۷٪
۸	نظارتی	۷/۳۵۲	۷۴/۹۲۳	حدود ۷۵٪
۹	کل پرسش‌نامه	۳/۶۵۲	۸۵/۳۲۴	حدود ۸۵٪

خروجی جدول (۱) بیانگر آن است که؛ هرکدام از پرسش‌نامه‌ها یا ابزارهای سنجش تحقیق حاضر که جهت گردآوری داده‌های موردنیاز طراحی شدند، به‌خوبی توانسته است داده‌های مدنظر

محقق را از بین اعضای جامعه آماری، گردآوری کند. بدیهی است که هرچه درصد ارزش پرسش‌نامه به ۱۰۰ نزدیک‌تر باشد، روایی بهتر است؛ یعنی سؤالات به‌گونه‌ای طراحی گردیده است که در بین اعضای جامعه پاسخ‌دهنده، فهم مشترک ایجاد شده و پاسخ‌دهندگان از منظور و مفهوم گویند برداشت متحد داشته‌اند.

۲-۳-۱-۴. پایایی پرسش‌نامه

منظور از پایایی آن است که؛ «اگر ابزار سنجش را در یک فاصله زمانی کوتاه چندین بار و به گروه واحدی بدهیم، نتایج حاصل به یکدیگر نزدیک باشد». برای اندازه‌گیری پایایی از شاخصی به نام «ضریب پایایی» بهره می‌بریم و اندازه آن معمولاً بین صفر تا یک تغییر می‌کند. ضریب پایایی صفر بیانگر عدم پایایی و ضریب پایایی یک معرف پایایی کامل است (صفایی، ۱۳۸۶: ۵۰).

برای محاسبه هماهنگی درونی ابزار اندازه‌گیری که خصیصه‌های مختلف را اندازه‌گیری می‌کند، ابتدا یک نمونه اولیه ۳۰ موردی پیش‌آزمون گردید و میزان ضریب اعتماد با روش «آلفای کرونباخ» به شرح جدول (۲) محاسبه شد. مقدار آلفای به‌دست‌آمده بر قابلیت اعتماد پرسش‌نامه‌ها صحه گذاشته است.

جدول شماره ۲. سؤالات پرسش‌نامه			
رتبه پایایی	آلفای کرونباخ	پرسش‌نامه	ردیف
خیلی خوب	/۸۳۱	ساختاری و تشکیلاتی	۱
عالی	/۹۱۱	نیروی انسانی	۲
عالی	/۹۱۲	انگیزشی و رفاهی	۳
خیلی خوب	/۷۷۰	فرایندی	۴
خیلی خوب	/۸۹۸	تقنینی	۵
عالی	/۹۰۳	علمی و پژوهشی	۶
عالی	/۹۱۷	نوآوری و فناوری	۷
خیلی خوب	/۸۲۵	نظارتی	۸
خیلی خوب	/۸۴۲	کل پرسش‌نامه	۹

مطابق خروجی جدول (۲) سؤالات پرسش‌نامه هر هفت متغیر دارای پایایی خیلی خوب و عالی هستند.

فرمول آلفای کرونباخ برای اندازه‌گیری پایایی به شرح زیر است:

$$r_a = \frac{j}{j-1} \left(1 - \frac{\sum sj^2}{s^2} \right)$$

j: تعداد زیرمجموعه سؤال‌های پرسش‌نامه.

Sj2: واریانس نمرات هر زیرمجموعه.

S2: واریانس کل.

معمولاً آلفای کمتر از ۰/۶ پایایی ضعیف، ۰/۶ تا ۰/۸ قابل قبول و بالاتر از ۰/۸ نشان‌دهنده پایایی

بالا است. بدیهی است که هرچه این عدد به یک نزدیک‌تر باشد، بهتر است.

۲-۴. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

جدول شماره ۳. آمار توصیفی توزیع فراوانی سمت و شغل پاسخ‌دهندگان			
درصد فراوانی تجمعی	درصد فراوانی	فراوانی	سمت و شغل
۴۷/۱	۴۷/۱	۲۴	مدیر حقوقی
۷۶/۵	۲۹/۴	۱۵	وکیل دادگستری
۸۸/۲	۱۱/۸	۶	کارشناس حقوقی
۹۴/۱	۵/۹	۳	قاضی
۹۴/۱	۵/۹	۳	کارمند قضایی
۱۰۰	۰	۰	
	۱۰۰	۵۱	جمع کل

طبق خروجی جدول (۳) ۲۴ نفر از پاسخ‌دهندگان مدیر حقوقی، ۱۵ نفر وکیل دادگستری، ۶ نفر کارشناس حقوقی، ۳ نفر قاضی، ۳ نفر از پاسخ‌دهندگان کارمند قضایی هستند.

۲-۴-۱. تحلیل‌های استنباطی مرتبط با کویه‌های پرسش‌نامه

ابتدا تحلیل‌ها جهت دستیابی به اینکه آیا شاخص‌های مذکور برای هر مؤلفه باهم مرتبط و وابسته هستند یا خیر؟ فرضیاتی مطرح و سپس با آزمون کای اسکوتر (مربع کای) وابستگی شاخص‌ها به ابعاد کلان الگوی مربوطه مورد تحلیل قرار گرفت.

نتایج به دست آمده بدین شرح است:

H0: بعد ساختاری و تشکیلاتی با الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد ساختاری و تشکیلاتی با الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

جدول شماره ۴. آزمون کای دو بعد ساختاری و تشکیلاتی

آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	ساختاری و تشکیلاتی	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۴۱	۱۳۱/۰۸	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۸				
			متوسط	۲				
			کم	۰				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05, **P<0/01 و N =51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی بعد ساختاری و تشکیلاتی با الگوی دادگاه مطلوب آینده و آزمون این مطلب که آیا مؤلفه مذکور جزئی از الگو هست یا خیر؟ فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده کردیم. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰/۰۵ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد. این بدان معناست که از نظر پاسخ‌دهنده بعد ساختاری و تشکیلاتی با الگو مرتبط بوده و جزئی از اجزای آن است.

H0: بعد نیروی انسانی و الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد نیروی انسانی و الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

جدول شماره ۵. آزمون کای دو بعد نیرو انسانی

آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	نیروی انسانی	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۳۷	۹۷/۷۲۵	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۱۲				
			متوسط	۲				
			کم	۰				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05, **P<0/01 و N =51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی مؤلفه نیروی انسانی با الگوی دادگاه مطلوب آینده فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده نمودیم. طبق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰۰۵/ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد. این بدان معناست که از نظر پاسخ‌دهندگان مؤلفه نیروی انسانی با الگو مرتبط و جزئی از اجزای آن است.

H0: بعد انگیزشی و رفاهی و الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد انگیزشی و رفاهی با الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

جدول شماره ۶. آزمون کای دو بعد انگیزشی و رفاهی								
آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخ‌ها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	انگیزشی و رفاهی	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۱۲	۷۵/۳۷۳	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۳۱				
			متوسط	۸				
			کم	۰				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05, **P<0/01, N=51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی انگیزشی و رفاهی با الگوی دادگاه مطلوب آینده و آزمون این مطلب که آیا مؤلفه مذکور جزئی از الگو هست یا خیر؟ فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده نمودیم.

مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰۰۵/ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد. بدین معنا که از نظر پاسخ‌دهندگان انگیزشی و رفاهی با الگو مرتبط و جزئی از اجزای آن است.

H0: بعد فرایندی با الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد فرایندی با الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخ‌ها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	فرایندی	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۲۴	۱۴۳/۷۰۲	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۲۰				
			متوسط	۷				
			کم	۰				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05, **P<0/01, N=51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی بعد فرایندی با الگوی دادگاه مطلوب آینده و آزمون این مطلب که آیا مؤلفه مذکور جزئی از الگو هست یا خیر؟ فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده نمودیم. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰/۰۵ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد. بدین معنا که از نظر پاسخ‌دهندگان بعد فرایندی با الگو مرتبط و جزئی از اجزای آن است.

H0: بعد تقنینی و الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد تقنینی و الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخ‌ها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	تقنینی	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۰	۹۳/۲۵	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۳۹				
			متوسط	۱۰				
			کم	۲				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05, **P<0/01, N=51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی بعد تقنینی با الگوی دادگاه مطلوب آینده و آزمون این مطلب که آیا مؤلفه مذکور جزئی از الگو هست یا خیر؟ فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده نمودیم. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰۵/۱ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد. بدین معنا که از نظر پاسخ‌دهندگان مؤلفه تقنینی با الگو مرتبط و جزئی از اجزای آن است.

H0: بعد علمی و پژوهشی و الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد علمی و پژوهشی با الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

جدول شماره ۹. آزمون کای دو بعد علمی و پژوهشی								
آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخ‌ها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	علمی و پژوهشی	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۳۱	۷۶/۳۶۳	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۱۸				
			متوسط	۲				
			کم	۰				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05, **P<0/01, N=51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی بعد علمی و پژوهشی با الگوی دادگاه مطلوب آینده و آزمون این مطلب که آیا مؤلفه مذکور جزئی از الگو هست یا خیر؟ فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده نمودیم. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰۵/۱ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد. بدین معنا که از نظر پاسخ‌دهندگان بعد علمی و پژوهشی با الگو مرتبط و جزئی از اجزای آن است.

H0: بعد نوآوری و فناوری و الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد نوآوری و فناوری و الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

جدول شماره ۱۰. آزمون کای دو بعد تقنینی								
آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخ‌ها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	نوآوری و فناوری	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۲۰	۱۰۲/۲۶۵	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۱۹				
			متوسط	۱۲				
			کم	۰				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05 ,**P<0/01 و N =51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی بعد نوآوری و فناوری با الگوی دادگاه مطلوب آینده و آزمون این مطلب که آیا مؤلفه مذکور جزئی از الگو هست یا خیر؟ فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده نمودیم. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰/۰۵ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد. بدین معنا که از نظر پاسخ‌دهندگان نوآوری و فناوری با الگو مرتبط و جزئی از اجزای آن است.

H0: بعد نظارتی و الگوی دادگاه مطلوب آینده از یکدیگر مستقل هستند.

H1: بعد نظارت با الگوی دادگاه مطلوب آینده با یکدیگر مرتبط و وابسته هستند.

جدول شماره ۱۱. آزمون کای دو بعد علمی و پژوهشی								
آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	طبقات فراوانی	فراوانی پاسخ‌ها	مقدار کای دو مشاهده شده	درجه آزادی	سطح معناداری SIG	نتیجه آزمون
مربع کای	نظارتی	الگوی دادگاه مطلوب آینده	خیلی زیاد	۳۹	۱۲۳/۹۶۳	۳	/۰۰۰	قبول H1
			زیاد	۱۰				
			متوسط	۲				
			کم	۰				
			خیلی کم	۰				
*P<0/05 ,**P<0/01 و N =51								

جهت بررسی ارتباط و وابستگی بعد نظارتی با الگوی دادگاه مطلوب آینده و آزمون این مطلب که آیا مؤلفه مذکور جزئی از الگو هست یا خیر؟ فرضیه بالا مطرح و از آزمون کای دو (مربع کای، کای اسکوتر) برای بررسی آن استفاده نمودیم. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری از میزان خطای ۰/۰۵ به دست آمده کمتر است، فرض H1 تأیید می‌گردد؛ بدین معنا که از نظر پاسخ‌دهندگان بعد نظارتی با الگو مرتبط بوده و جزئی از اجزای آن است.

۲-۲-۴. آزمون‌های مرتبط با بررسی تأثیر

در این قسمت به بررسی تأثیر ابعاد هفت‌گانه ذکر شده برای دادگاه مطلوب آینده پرداخته شد که به کمک آزمون t یک نمونه‌ای و آزمون توزیع دوجمله‌ای داده‌ها مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج به دست آمده به شرح زیر است:

H0: بعد ساختاری و تشکیلاتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر ندارند.

H1: بعد ساختاری و تشکیلاتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

جدول شماره ۱۲. تأثیر بعد ساختاری و تشکیلاتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده							
نتیجه آزمون	سطح معناداری	مقدار t محاسبه شده	حدود اطمینان		متغیر تابع	متغیر مستقل	آزمون
			حد بالا	حد پایین			
قبول H1	۰/۰۰۰	۱۶/۸۰۱	۱/۰۲۷	۱/۳۰۶	دادگاه‌های مطلوب آینده	ساختاری و تشکیلاتی	T یک نمونه‌ای
*P<0/05, **P<0/01, N=51							

به منظور بررسی تأثیر بعد ساختاری و تشکیلاتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده از آزمون مقایسه میانگین با عدد ثابت (T یک نمونه‌ای) استفاده گردید.

مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری کمتر از میزان خطای ۰/۰۵ محاسبه گردید، فرض H1 تأیید می‌گردد؛ بدین معنا که بعد ساختاری و تشکیلاتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

H0: بعد نیروی انسانی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر ندارند.

H1: نیروی انسانی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

جدول شماره ۱۳. تأثیر بعد نیروی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده						
نتیجه آزمون	سطح معناداری	مقدار t محاسبه شده	حدود اطمینان		متغیر تابع	متغیر مستقل
			حد پایین	حد بالا		
قبول HI	/۰۰۰	۱۴/۳۲۱	۱/۲۵۱	۱/۷۱۲	الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده	نیروی انسانی
*P<0/05, **P<0/01, N=51						

به منظور بررسی تأثیر بعد نیروی انسانی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده از آزمون مقایسه میانگین با عدد ثابت (T یک نمونه‌ای) استفاده گردید. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری کمتر از میزان خطای ۰/۰۵ محاسبه گردید، فرض HI تأیید می‌گردد؛ بدین معنا که بعد نیروی انسانی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

H0: بعد عملی و پژوهشی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر ندارند.

H1: بعد علمی و پژوهشی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

جدول شماره ۱۴. تأثیر بعد علمی و پژوهشی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده						
نتیجه آزمون	سطح معناداری	مقدار t محاسبه شده	حدود اطمینان		متغیر تابع	متغیر مستقل
			حد پایین	حد بالا		
قبول HI	/۰۰۰	۱۷/۸۰۱	۱/۰۱۱	۱/۱۱۶	الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده	علمی و پژوهشی
*P<0/05, **P<0/01, N=51						

به منظور بررسی تأثیر بعد علمی و پژوهشی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده از آزمون مقایسه میانگین با عدد ثابت (T یک نمونه‌ای) استفاده گردید. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری کمتر از میزان خطای ۰/۰۵ محاسبه گردید، فرض HI تأیید می‌گردد؛ بدین معنا که بعد علمی و پژوهشی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

H0: بعد نوآوری و فناوری بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر ندارند.

H1: بعد نوآوری و فناوری بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

جدول شماره ۱۵. تأثیر بعد نوآوری و فناوری بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده							
آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	حدود اطمینان		مقدار t محاسبه شده	سطح معناداری	نتیجه آزمون
			حد بالا	حد پایین			
T یک نمونه‌ای	نوآوری و فناوری	الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده	۱/۸۰۷	۱/۳۲۷	۱۸/۸۲۱	/۰۰۰	قبول H1
*P<0/05، **P<0/01، N=51							

به‌منظور بررسی تأثیر بعد نوآوری و فناوری بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده از آزمون مقایسه میانگین با عدد ثابت (T یک نمونه‌ای) استفاده گردید. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری کمتر از میزان خطای ۰/۰۵ محاسبه گردید، فرض H1 تأیید می‌گردد؛ بدین معنا که بعد نوآوری و فناوری بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

H0: بعد نظارتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر ندارند.

H1: بعد نظارتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

جدول شماره ۱۶. تأثیر بعد نظارتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده							
آزمون	متغیر مستقل	متغیر تابع	حدود اطمینان		مقدار t محاسبه شده	سطح معناداری	نتیجه آزمون
			حد بالا	حد پایین			
T یک نمونه‌ای	نظارتی	الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده	۱/۰۰۶	۱/۰۹۹	۱۹/۲۰۱	/۰۰۰	قبول H1
*P<0/05، **P<0/01، N=51							

به‌منظور بررسی تأثیر بعد نظارتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده از آزمون مقایسه میانگین با عدد ثابت (T یک نمونه‌ای) استفاده گردید. مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری کمتر از میزان خطای ۰/۰۵ محاسبه گردید، فرض H1 تأیید می‌گردد؛ یعنی بعد نظارتی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده تأثیر دارند.

H0: ابعاد انگیزشی و رفاهی، فرایندی، تقنینی بر الگوی دادگاه مطلوب آینده تأثیر ندارند.

H1: ابعاد انگیزشی و رفاهی، فرایندی، تقنینی بر الگوی دادگاه مطلوب آینده تأثیر دارند.

جدول شماره ۱۷. تأثیر ابعاد انگیزشی و رفاهی، فرایندی، تقنینی بر الگوی دادگاه‌های مطلوب آینده						
آزمون	متغیرها	طبقات	حجم نمونه	درصد پاسخ‌ها	سطح معناداری	نتیجه آزمون
تأیید H1	انگیزشی و رفاهی	≤ 3	۰	۰	/۰۰۰	
		> 3	۵۱	۱۰۰		
تأیید H1	فرایندی	≤ 3	۲	۴	/۰۰۰	
		> 3	۴۹	۹۶		
تأیید H1	تقنینی	≤ 3	۳	۶	/۰۰۰	
		> 3	۴۸	۹۴		
* $P < 0/05$, ** $P < 0/01$ و $N = 51$						

در تحلیلی جداگانه به بررسی اولویت‌ها و رتبه‌بندی شاخص‌ها به لحاظ تقدم و تأخر تأثیری که بر ابعاد داشته‌اند، پرداخته‌ایم. این امر با استفاده از آزمون فریدمن اولویت‌بندی صورت گرفته است. برای این منظور فرضیاتی به شکل زیر تدوین و سپس مورد آزمون واقع گردید:

H0: اولویت تأثیر شاخص‌های مؤثر بر مطلوبیت راهبردی یکسان است.

H1: حداقل اولویت دو شاخص به لحاظ تأثیری که بر مطلوبیت راهبردی دارند، باهم متفاوت هستند.

جدول شماره ۱۸. آزمون رتبه‌بندی میانگین شاخص‌های مطلوبیت راهبردی		
ردیف	ابعاد مؤثر بر الگوی دادگاه مطلوب آینده	رتبه میانگین
۱	بعد اصلاح فرایندی	۵.۷۳
۲	بعد نظارتی	۵.۷۲
۳	بعد ساختاری و تشکیلاتی	۵.۶۶
۴	بعد نوآوری و فناوری	۵.۶۵
۵	بعد نیروی انسانی و انگیزشی-رفاهی	۵.۵۳
۶	بعد تقنینی	۵.۱۵
۷	بعد علمی و پژوهشی	۴.۴۴
, sig=.000 , $\chi^2 = 72.677$ Df= 8 , N=51		

بر اساس خروجی جدول (۱۸) چون سطح معناداری کمتر از میزان خطای /۰۵ به دست آمده است، فرض H1 تأیید می‌گردد؛ این بدان معناست که اولویت همه شاخص‌ها یکسان نیست و از

نظر میانگین تأثیری که بر مطلوبیت دادگاه آینده دارند، باهم تفاوت معنادار دارند. همان‌گونه که مشاهده می‌گردد، میانگین تأثیر ابعاد از بیشترین به کمترین در جدول نمایش داده شده است.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

۱-۵. نتیجه‌گیری (بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های مطلوب آینده در نظام قضایی ایران)

نتایج به‌دست‌آمده از داده‌های تحقیق حاضر و تحلیل آن‌ها، می‌تواند مبنای تدوین بیانیه پیشنهادی چشم‌انداز دادگاه‌های آینده در نظام قضایی ایران قرار گیرد. این نتایج شاخص‌های هفت‌گانه ذیل را ارائه می‌دهد که عبارت‌اند از:

۱. شاخص‌های قانون اساسی در تدوین بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده؛
  ۲. شاخص‌های سیاست‌های کلان نظام در حوزه قضایی مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام در تدوین بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده؛
  ۳. شاخص‌های قانون برنامه پنج‌ساله ششم در تدوین بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده؛
  ۴. شاخص‌های مندرج در حکم رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی) در انتصاب ریاست قوه قضاییه در تدوین بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده؛
  ۵. شاخص‌های سند امنیت قضایی در تدوین بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده؛
  ۶. شاخص‌های سند تحول قضایی در تدوین بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده؛
  ۷. شاخص‌های ایده‌ها و پیشنهادهای برگرفته از ادبیات تحقیق در تدوین بیانیه چشم‌انداز.
- پس از برشماری اجزای شاخص‌های فوق و به‌آزمون گذاشتن آن‌ها، نتیجه به‌دست‌آمده از تجزیه و تحلیل داده‌ها به ترتیب اولویت مؤلفه‌های دادگاه‌های مطلوب آینده عبارت‌اند از: بعد اصلاح فرایندی؛ بعد نظارتی؛ بعد ساختاری و تشکیلاتی؛ بعد نوآوری و فناوری؛ بعد نیروی انسانی و انگیزشی - رفاهی؛ بعد تقنینی؛ و بعد علمی و پژوهشی.
- به بیان دیگر، پرسش‌شوندگان جامعه نمونه آماری تحقیق حاضر، اصلاح فرایندهای موجود در دادگاه‌های نظام قضایی ایران را در اولویت گزینه‌های پرسش‌نامه خود قرار داده و سایر مؤلفه‌ها را به ترتیب پس از آن برشمرده‌اند. به این معنا که اولویت‌های بعدی جامعه آماری این پژوهش شامل:

- ❖ بحث نظارت درون‌سازمانی و نظارت بیرونی؛
- ❖ مقوله تغییر و اصلاح ساختاری و تشکیلاتی در دادگاه‌های آینده نظام قضایی ایران؛

- ❖ مؤلفه استفاده از نوآوری و فناوری‌های جدید، بهبود وضعیت و انگیزه نیروی انسانی شاغل در ساختار دادگاه‌های آینده؛
- ❖ اصلاح قوانین و به‌روز بودن قوانین و مقررات؛
- ❖ ارتقای ابعاد علمی و پژوهشی دادگاه‌های آینده.

۲-۵. پیشنهادات

متن پیشنهادی بیانیه چشم‌انداز دادگاه‌های آینده با لحاظ موارد پیش‌گفته و کلیه استلزامات این بیانیه به شرح زیر است:

دادگاه‌های آینده در نظام قضایی ایران اسلامی مراجعی هستند با:

- ❖ فرایندهایی ساده و کاربردی، عالمانه و روزآمد طبق مقتضیات آینده؛
- ❖ هوشمند و دقیق در حوزه نظارت بر ارکان، اجزاء و فرایند صدور آراء تا اجرا؛
- ❖ چابک در انجام وظایف، انعطاف‌پذیر در ساختار و درست اندازه در حجم سازمان و نیروی انسانی؛
- ❖ نوآور در روش انجام وظایف و فناوری در استفاده بهینه از دستاوردها و تکنولوژی‌های آینده؛
- ❖ دارای قضات و نیروهای چند مهارتی در حوزه‌های تخصصی قضایی، نوگرا و آینده‌نگر؛
- ❖ بهره‌مند از قوانین، رویه‌ها و مقرراتی هوشمند و هدفمند با توجه به مقتضیات آینده؛
- ❖ تحول‌گرا و تحول‌آفرین در حوزه برنامه‌ها، روش‌ها و استانداردهای علمی و پژوهشی؛
- ❖ شفاف در حوزه عملکرد و تسهیل‌گر در دستیابی ذی‌نفعان به اطلاعات به شیوه‌های جدید.

آنچه به‌عنوان بیانیه چشم‌انداز پیشنهادی دادگاه‌های آینده در نظام قضایی ایران ارائه شده، بر اساس داده‌های آماری به‌دست‌آمده و تحلیل آن‌ها با نگاه به آینده بود؛ سعی در ایجاد اجماع بین نظرات جامعه نمونه آماری و الزامات چشم‌اندازسازی گردید. هرچند ممکن است در تدوین این بیانیه اجمال رعایت شده باشد لکن با اندکی دقت می‌توان به زوایای چندوجهی هر یک از بندهای بیانیه در شمول سایر نیازهای دادگاه‌های آینده پی برد.

منابع

الف- منابع فارسی

- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹)، *صحیفه امام*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- آکادمی تحلیل آماری ایران (۱۳۹۹). قابل دسترسی در: <https://analysisacademy.com/>
- الوانی، سید مهدی (۱۳۷۴). *مدیریت عمومی*، تهران: نشر نی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۱۰). *لغتنامه آنلاین فرهنگ دهخدا*.
- سروری، حامد (۱۳۹۰). *روش‌های آینده‌پژوهی*، قابل دسترسی: <http://www.strategic.blogfa.com>.
- بهروزلک، غلامرضا (۱۳۹۳). «کاربرد روش چشم‌انداز در مطالعات سیاسی»، *مجله علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)*، ۱۴ (۵۳)، ۶۳-۹۰.
- تحولات قضایی (۱۳۹۶ الف). *تخصصی شدن محاکم در کشورهای عضو شورای اروپا*.
- تحولات قضایی (۱۳۹۶ ب). *حقوق و مزایای قضات در کانادا*.
- تحولات قضایی (۱۳۹۷). *کیفیت مدیریت پرونده در نظام قضایی کره جنوبی*.
- رحیم‌زاده، محمدعلی (۱۳۸۹). *بررسی نقش‌های ارتباطی مدیران فرهنگی در ارتقای مؤلفه‌های فرهنگ هویت ایرانی-اسلامی (مورد مطالعه: مدیران فرهنگی مستقر در ساختمان وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
- جوانمردی، محمد (۱۳۸۹). *شناسایی تواناسازی‌های چابکی و بررسی ارتباط آن‌ها با توانمندی و پیش‌بینی سطح چابکی با رویکرد شبکه عصبی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد.
- صفایی، سید حسین (۱۳۸۶). *دوره مقدماتی حقوق مدنی*، تهران: انتشارات میزان، جلد دوم، چاپ پنجم.
- قاسمی، حاکم (۱۳۹۵). *سخنرانی روز جهانی آینده تصمیم‌سازی مبتنی بر بینش آیندگان*، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(ره)، تاریخ سخنرانی: ۱۱ اسفند ۱۳۹۵.
- کالینز، جیمز؛ پوراس، جری (۱۳۸۳). *ساختن برای ماندن*، ترجمه امینی، تهران: نشر فرا، چاپ دوم.
- میرشکاری، جواد (۱۳۹۴). *واژه‌های مصوب فرهنگستان*، تهران: نشر فرهنگستان ادب فارسی.

ب- منابع انگلیسی

- *Dictionary of Low*, Oxford (2014).